

1417/1997, s. 13-81; Seyyid Mahbûb Rizvî, *Mû-kemmel Târîh-i Dârü'l-ülûm-i Diyûbend*, Karaçi, ts. (Mîr Muhammed Kütübhâne-i Merkez-i İlm ü Edeb), II, 75; Bedrü'l-Hasan el-Kâsımî, *İmâmü'l-âşr eş-Şeyh Muḥammed Enver Şâh el-Keşmîrî*, Diyûbend, ts.; Ahmed Rızâ Bicnôrî, *Melfûzât-ı Muḥaddîş Keşmîrî*, Lahor, ts.; Muḥ-yiddin el-Elvâî, "el-Mü'elleftü'l-'Arabîyye li-ḥulemâ'î'l-Hindî'l-müslimîn", *ME*, XXXVIII/9-10 (1967), s. 976, 978-981; "Muḥammed Enver Şâh", *UDMİ*, XIX, 376.

ABDÜLHAMÎT BİRİŞİK
KHALID ZAFARULLAH DAUDI

el-KEŞŞÂF

(الكشاف)

Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin
(ö. 538/1144)
ağırlıklı olarak
dirayet metoduyla yazdığı tefsiri.

Tam adı *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'iki ğavâ-mizî't-tenzîl ve 'uyûnî'l-ekâvîl fî vüçû-hi't-te'vil*'dir. Bazı kaynaklarda *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'iki't-tenzîli'n-nâtık 'an de-ḳâ'iki't-te'vil* veya sadece *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'iki't-tenzîl* adıyla zikredilir. Zemahşerî, Adliyye fırkasına mensup âlimlerin bir tefsir yazması hususundaki ısrarlarının yanı sıra hayatının son döneminde Mekke'de mücâvir olarak bulunduğu sırada Emîr Ebü'l-Hasan İbn Vehhâs'ın da isteği üzerine eserini 526 (1132) yılında yazmaya başlamış ve iki yılda tamamlamıştır. Tefsirini öven Zemahşerî kitabını iki yılda tamamlamasını, otuz yılda yapılabilecek işleri iki yılda gerçekleştiren Hz. Ebû Bekir'in başarılı hizmetlerine benzeterek bunun Kâbe'nin feyziyle mümkün olduğunu söyler. Müellif, eserinin mukadimesinde Kur'an'ı tefsir etmenin zorluğuna dikkat çekerek bunu yapacak kişinin Arap dili ve belâgatında, bedî' ve beyân ilimlerinde derin vukuf sahibi olması yanında diğer ilimlerde de geniş bilgi birikiminin bulunması, zihni melekelerinin ve sezgi yeteneğinin güçlü olması, çalışma disiplinine sahip bulunması gibi özellikler taşıması gerektiğini belirtir (*el-Keşşâf*, I, 3-4).

Zemahşerî çalışmasını hazırlarken daha önce yazılan belli başlı tefsir, kıraat ve belâgat kitaplarına başvurmuştur. Şemseddin el-İsfahânî, *el-Keşşâf*'ın temel kaynağının Zeccâc'a ait *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eser olduğunu söyler (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1482); İbn Tağrîberdî ise *el-Keşşâf*'ta Rummânî'nin metodenün takip edildiğini kaydeder. Rivayet tefsiri konusunda Mücâhid, Amr b. Ubeyd, Ebû Bekir el-Esam ve Rummânî'nin yanı sıra Müşeb-

bihe, Râfıza ve mutasavvifeye ait tefsirler; kıraat ilimlerinde Abdullah b. Mes'ûd, Hâris b. Süveyd ve Übey b. Kâ'b'ın mushafları; dil ve edebiyat alanında Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i, Müberred'in *el-Kâmil*'i, Ebû Ali el-Fârisî'nin *Kitâbü'l-Hüccce*'si ile *Kitâbü'l-Halebiyyât*'ı, Câhiz'in *Kitâbü'l-Hayevân*'ı, müellifin *Nevâbiġu'l-kelim*'i ve *en-Neşâ'ihu's-şığar*'ı; tasavvufta ise İbn Havşeb, Tâvûs b. Keysân ve Mâlik b. Dînâr'a isnat edilen sözler ve menkıbeler *el-Keşşâf*'ın belli başlı kaynakları arasında yer alır.

Dirayet metoduna göre yazılan eserde rivayetlere de yer verilerek iki metot birleştirilmiştir. Âyetler tefsir edilirken çeşitli hadisler nakledildiği halde Müslim'in *el-Câmî'u's-şahîh*'i dışında kaynak zikredilmez. Âyetler, öncelikle dil ve belâgat kaideleriyle eski Arap şiirleri dikkate alınarak aklın ilkeleri ışığında tefsir edilirken çok ince tahlillerle kelimelerin ihtiva ettiği mecazi mânalar keşfedilmeye çalışılır. Bununla birlikte nüzûl sebepleri üzerinde durulurken hem hadislere hem sa-

hâbe sözlerine başvurulur. Bu arada özellikle sûrelerin fazileti hakkında zayıf ve uydurma rivayetlere yer verilir; bazan rivayetlerin zayıf olduğu da belirtilir. Müellif kıraat farklılıklarına dikkat çekerek bunlar arasında Kur'an'ın üslûbuna uygun düşenleri tercih eder. Eserde neshin hikmetine temas edilerek nâsîh ve mensuh âyetler belirlenmeye çalışılır. Ahkâm âyetlerinden müellifin fıkhîta mensup olduğu Hanefî mezhebine uygun hükümler çıkarılırken Şâfiî mezhebine ait görüşlere de yer verilir. Eserde uygulanan akılcı metodun bir gereği olarak çelişkili gibi görünen âyetlerin te'vilî üzerinde durulur, Kur'an'da çelişkili bilgiler bulunmadığı belirtilerek bu husustaki itirazlar cevaplandırılır. Bu tür konular açıklanırken Kur'an'ın Kur'an'la ve sünnetle tefsirine ilişkin örnekler de zikredilir. Eserde Mu'tezile mezhebinin ilkelerine uygun olan âyetler muhkem, aykırı olanlar ise müteşâbih sayılarak müteşâbihler muhkemlerin ışığında te'vil edilir; nahiv ve belâgat kaideleri de bu mezhepçi hedefi ger-

el-Keşşâf'ın ilk iki sayfası (Saraybosna Gazi Hüseyin Bey Ktp., nr. 211)

el-KEŞŞÂF

çekiştirme vasıtası olarak kullanılır; hat-ta aynı amaçla zayıf hadisler de nakledilir. İrşad bakımından faydalı olacağı düşün-cesiyle asılsız olup olmadığına bakılmak-sızın çeşitli kıssaların yer verildiği eser, tasavvufî düşüncenin tenkidi açısından da önemli bir kaynak değeri taşımaktadır.

Yazıldığı dönemden başlayarak müfessirlerin ilgisini çeken *el-Keşşâf* Kur'an'ı lugat, nahiv ve belâgat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'an-ı Kerim'in i'caz yönlerini, özellikle taşıdığı edebî üstünlüğü ve erişilmez nazım güzelliğini ortaya koyması, Kur'an'da mânaların tasvir ve temsil yoluyla anlatılmasının etkili bir metot olduğunu göstermesi gibi özellikleriyle çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır. Fahreddin er-Râzî'ye göre Zemahşerî'nin sadece, meleklerin Allah'a iman ettiğini bildiren âyetten hareketle Allah'ın arş üzerinde bulunduğu yolundaki teşbihî görüşü çürütmesi bile eserin değerli bir kaynak kabul edilmesi gerektiğini gösterir (*Mefâtihu'l-ğayb*, IV, 152). Başta Fahreddin er-Râzî olmak üzere Beyzâvî, Nisâbü'rî, Ebû'l-Berekât en-Nesefî, Ebüssüüd Efendi, Elmalılı Muhammed Hamdi gibi Sünnî müfessirler *el-Keşşâf*'tan faydalanmıştır. Hatta bazı müellifler Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'ini *el-Keşşâf*'ın bir özeti kabul etmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1481). Buna karşılık söz konusu Sünnî âlimlerin çoğunluğu, sırf Mu'tezile'nin ilkelere uygun düşen mânalara ulaşmak amacıyla zâhirî mânaların terkedilip yer-siz te'villere sapıldığı, velîlerin yer yer ağır ifadelerle eleştirildiği ve bu eleştirilerin Kur'an'a dayandırıldığı, ayrıca Ehl-i sünnet'e üstü kapalı ifadelerle ağır isnatlar-da bulunduğu gibi gerekçelerle *el-Keşşâf*'ı eleştirmiştir. İbnü'l-Müneyyir, Kâdî İyâz, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Hüseyin b. Muhammed et-Tîbî gibi müellifler *el-Keşşâf*'taki i'tizâlî fikirleri tenkit edenler arasında yer alır. Takıyyüddin İbn Teymiyye, Zehebî, Tâceddin es-Sübki ve İbn Hacer el-Askalânî gibi bazı âlimler ise Mu'tezile'ye ait görüşlerin belâgata dair açıklamalar içinde ve Kur'an'ın gölgesinde sunulması yüzünden *el-Keşşâf*'ın okunmasını dahi câiz görmemişlerdir. İbn Hişâm en-Nahvî de eserin nahve ilişkin bazı yanlış tevcihler ve hatalı tahliller ihtiva ettiğini belirterek onu eleştirmiştir. *el-Keşşâf*'ın çeşitli baskıları gerçekleştirilmiştir (Kahire 1925, 1980; Beyrut, ts.).

Şerh, hâşiye ve ta'liklerinin yapılması, i'rab vecihlerinin gösterilmesi, şevâhidinin açıklanması, i'tizâlî fikirlerin ayıklanıp

geri kalan bilgilerin özetlenmesi ve hadislerinin tahrîc edilmesi gibi hususlarda olmak üzere *el-Keşşâf* üzerinde elliye aşkın çalışma yapılmıştır (a.g.e., II, 1476-1482). Muhammed b. Ali el-Ensârî'nin *Muhtasarü'l-Keşşâf*'ı, Abdullah b. Hâdî ez-Zeydî'nin aynı adlı eseri, M. Siddîk Hasan Han'ın *Hulâsatü'l-Keşşâf*'ı, Kutbüddin-i Şîrâzî, Ahmed b. Hasan Cârberdî, Cemâleddin Aksarâyî, Teftâzânî, Seyyid Şerîf el-Cürçânî ve Sun'ullah Efendi gibi âlimlerin *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf* başlığını taşıyan çalışmaları, İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntişâf mine'l-Keşşâf*'ı, Takıyyüddin es-Sübki'nin *Sebebü'l-inkîfâf 'an ikrâ'i'l-Keşşâf*'ı, Sekûnî'nin *el-Mukteḍab mine't-temyiz li-mâ fi'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl fi'l-Kitâbi'l-'azîz*'i (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 351), Abdülkerîm b. Ali el-İrâkî'nin *el-Muhâkemât 'ale'l-Keşşâf beyne's-Şeyḥayn Kutbü'r-Râzî ve'l-Aksarâyî'si*, Cemâleddin Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylâ'nin *Tahrîcü'l-eḥâdiş ve'l-âşâr el-vâkı'a fî Tefsîri'l-Keşşâf*'ı (Riyad 1993), bu eserin bir muhtasarı olan İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Kâfi's-şâf fî tahrîci eḥâdiş-i'l-Keşşâf*'ı, Hıdır b. Abdullah el-Mevsilî'nin *el-İs'âf bi-şerḥi eḥâdi'i'l-Keşşâf*'ı, Muhammed b. Tayyib el-Fâsî, Muhibbuddin Efendi'nin *Şerḥu şevâhidi'l-Keşşâf* adlı eserleri, Muhammed Mijinyawa'nın *Al-Zamakhshari's of Mu'tazilite Principles in al-Kashshaf* adlı çalışması (Kahire 1970), Fazlurrahman'ın *Zemahşerî ki Tefsîrü'l-Keşşâf ik Tahlîli Câ'ize'si* (Aligarh 1982) ve Abdülmün'im Abdullah Hasan'ın *el-Lehecâtü'l-'Arabîyye fî kırâ'âtî'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî'si* (Mansûra 1991) bu çalışmalardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Kahire), I, 15-22; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, İstanbul 1307, IV, 152; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 98; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1475-1484; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 507, 509; M. Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Kahire 1976, I, 429-482; Kays Âl-i Kays, *el-İrânîyyûn*, I, 308-311, 325; Mustafa es-Sâvî el-Cüveynî, *Menhecü'z-Zemahşerî fî tefsîri'l-Kur'ân ve beyânü i'câzih*, Kahire 1984, tür.yer.; Ali Fevde Nil, *İbn Hişâm el-Ensârî: Âşâruhu ve mezhebühü'n-nahvî*, Riyad 1406/1985, s. 432; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Ankara 1988, I, 350-386; a.mlf., "Zemahşerî ve Tefsiri", *AÜİFD*, XXVI (1983), s. 68-95; Murtazâ Âyetullahzâde Şîrâzî, "el-İtticâhâtü'l-belâğîyye ve'n-nez'atü'l-i'tizâlîyye fî tefsîri'l-Keşşâf", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, X/4, İslâmâbâd 1975, s. 53; XI/3 (1976), s. 9; M. Abdurrahman el-Kürdî, "Şuver mine'l-belâğa fî tefsîri'l-Keşşâf", *ME*, XLIX/4 (1977), s. 759-770; Şa'bân Salâh Hüseyin, "ez-Zemahşerî ve'l-Kırâ'ât", *Havliyyâtü Külliyyeti dâri'l-ülûm*, XI, Kahire 1988, s. 2.

ALI ÖZEK

KEŞŞÂFÜ İSTİLÂHÂTİ'L-FÜNÛN ve'L-ULÛM (كشاف إصطلاحات الفنون و العلوم)

Tehânevî'nin
(ö. 1158/1745'ten sonra)
çeşitli ilimlere ait
terimler ansiklopedisi.

Hayatı hakkında eserinin önsözünde yer alan ve kaynaklarda tekrarlanan sıyrılmış mülâmmattan başka bilgi bulunmayan müellifin tam adı Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Ömerî el-Fârûkî et-Tehânevî'dir. Hindistan'da Delhi şehrinin 170 km. kuzeybatısındaki Tehâne'de (Tahâne) doğdu. Nisbeleri onun Hz. Ömer'in soyundan geldiğini, mezhep bakımından Ehl-i sünnet'e mensup, amel yönünden ise Hanefî olduğunu gösterir. Ayrıca babasının "şeyh", dedesinin "kâdî" ve büyük dedesinin "mevlânâ" ve "etka'l-ulemâ" sıfatlarıyla anılması Hindistan'da tanınmış bir ilim ailesinden geldiğini ifade eder. Tehânevî'nin de Bâbürlü Sultanı Evrengzîb Âlemgîr'in (1658-1707) son zamanlarında Tehâne'de kadılık yaptığı kaydedilir (Abdülhay el-Hasenî, VI, 278). Müellif Arapça ve dinî ilimleri babasından tahsil ettikten sonra başka hocalara gitmemiş, mantık, hikmet, felsefe, tıp, hey'et, hesap, hendese gibi ilimlere dair topladığı eserleri okuyarak kendini yetiştirmiştir. Bu arada terimlere merak saran Tehânevî her ilmin özel terimleri bilindiği takdirde ilim ve fenlerin tahsilinde hocalara "teberrükken" ihtiyaç kalacağını düşünerek bütün ilimleri kapsayan bir terimler ansiklopedisi telif etmeye karar vermiştir. Eserin müsveddesi 1158'de (1745) tamamlanmıştır. XVIII. yüzyılın ortalarında vefat eden müellifin kabri Tehâne'de olup günümüzde de ziyaret edilmektedir; hatta onun yanında kitap okuyanlara ince mânaların keşfolunduğuna dair yaygın bir söylenti de vardır (a.g.e., a.y.).

Keşşâf ilimlere dair uzun bir mukaddime ile başlar. Müellif burada ilim ve âlimle ilgili kısa tariflerden sonra ilimleri çeşitli bakımlardan tasnife tâbi tutmuş, haklarında ansiklopedik bilgi vererek bunları üç ana başlık altında toplamıştır. 1. Arap dili ve edebiyatıyla ilgili ilimler (sarf, nahiv, belâgat, beyân, bedî, aruz, kafiye, hat, inşâ, muhâdarât gibi). 2. Şer'î ilimler (kelâm, tefsîr, kıraat, hadis, fıkıh ve ahlâk gibi). 3. Hakiki (akif) ilimler (mantık, hikmet, ilâhiyyât, matematik ve tabii ilimler). Ayrıca fizik, kimya, tıp, veterinerlik, ziraat